

La diversitat de l'activitat econòmica a la Catalunya moderna: més enllà de la renda feudal

Llorenç Ferrer Alòs

Escollir com a concepte organitzador d'una ponència la idea de la diversitat i plantejar-lo com a innovador fa pensar que anteriorment els historiadors pensaven en clau d'una Catalunya homogènia, sense diversitat. Segurament tampoc no era ben bé així, però alguns tòpics portaven a pensar-ho:

a) L'agricultura, basada en el conreu del cereal, la vinya i l'olivera, era fonamentalment de subsistència, amb baixos rendiments i molt poca comercialització de productes (els masos produïen per consumir, no per vendre).¹ No hi havia, per tant, mercat, ni altres models.

b) El feudalisme –i el complex entramat de jurisdiccions i drets senyoriais– era la pesada llosa que requeia sobre l'agricultura i l'endarreriment, desviant part de la producció pagesa i dificultant la transició al capitalisme. És cert que, sobre aquest tema, hi ha hagut un ampli debat sobre el pes del feudalisme a Catalunya: per a uns, la Sentència Arbitral

1. En definitiva era una agricultura endarrerida i la història seria la construcció d'un mercat capitalista en què de mica en mica s'hi aniria introduint la producció pel mercat.

de Guadalupe va afavorir els pagesos,² per a d'altres, va codificar i consolidar el règim feudal.³

c) L'únic espai dinàmic sempre s'ha suposat que ha estat Barcelona (a la ciutat ha passat gairebé tot) i la resta de país endarrerit evolucionava a ritme de Barcelona.⁴ De fet si alguna cosa ha passat fora de Barcelona ha estat gràcies a Barcelona, mai gràcies a les iniciatives o dinàmiques de la resta del territori.

Així doncs, la història moderna del país a nivell econòmic es podria explicar com a l'existència d'una agricultura de subsistència endarrerida, bloquejada per un sistema feudal que calia trencar i una ciutat dinàmica que impulsaria el desenvolupament. Per sort, aquests tòpics han anat evolucionant i avui tenim una idea d'una història de Catalunya molt diferent, gràcies a aportacions en molts camps que intentarem sintetitzar.

Pierre Vilar va començar a assenyalar la diversitat de Catalunya: en les conclusions del volum tercer de la seva obra, recollia l'existència de tres Catalunyes a partir de les respostes dels qüestionaris de Francisco de Zamora, la del Cint al Berguedà —endarrerida i situada encara en ple feudalisme—, la de Moià al Moianès —uns altiplans tradicionals però amb elements de canvi— i la de Sant Andreu de Palomar —on l'agricultura ja era comercial i intensiva i on el canvi de mode de producció ja

2. Vegeu Montserrat DURAN, "Producció i renda agrària a la Catalunya del segle XVI", a D.D.A.A., *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Crítica, Barcelona, 1986, p. 186-213 i Llorenç FERRER ALÓS, "Notes sobre la formació dels grups socials a la Catalunya Central", a D.D.A.A., *Terra, treball i propietat*, p. 321-343.

3. Eva Serra i Ramon Garrabou i els seus deixebles (Enric Tello, Enric Vicendo, Carolina Batet) han defensat el pes del feudalisme a Catalunya, tot i que en els anys noranta, en les recerques sobre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova, van reconèixer que hi havia diferències importants. Vegeu Eva SERRA, "Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII", a D.D.A.A., *Terra, treball i propietat*, 214-246.

4. Algunes hipòtesis en aquesta direcció: els gremis tèxtils eren a Barcelona i deixaran la ciutat per anar a pagès en el segle XVI (i s'entén per pagès tota la resta de ciutats del país); en el segle XVIII les indianes, "base del futur creixement cotoner" es localitzaran a Barcelona i d'aquí el cotó anirà a fer comarques; fins i tot en el segle XIX, els fabricants de Barcelona, davant del conflicte social que plantegen els obrers, aniran a fer fàbriques a l'interior per aprofitar els pagesos dòcils disposats a acceptar sous miserables...

era total.⁵ Era una diversitat assenyalada de l'endarreriment al progrés: del feudalisme del món rural al capitalisme naixent de Barcelona. És aquesta la diversitat que apunten els estudis posteriors.

La diversitat jurisdiccional

La història de la configuració de Catalunya és el primer punt de partida per entendre la diversitat del país. L'organització del territori es va fer en comptats, en castells termenats, en parròquies, en bisbats i tot un munt d'institucions que s'havien de mantenir a través del pagament de drets ben diversos que foren inventats aleshores. Drets que, al mateix temps, podien ésser venuts i fragmentats mil i una vegades. Sota d'aquesta estructura, una xarxa d'alous lliures, una part dels quals van caure en mans dels monestirs o dels senyors que intentaren construir senyories alodials i l'altra part van arribar lliures fins el segle XIX. I un comte de Barcelona que el segle XIV podia vendre a tort i a dret jurisdiccions per poder fer caixa, complicant encara més l'estructura jurídica del país. Ens apareix així una Catalunya Vella amb una complicada xarxa de drets sobre els territoris.

Quan la frontera comença a avançar cap el sud en el segle XIII, el domini musulmà ha deixat la seva empremta en el territori. D'altra banda, no deixa de ser una frontera que va avançant i es donen franqueses als ciutadans que s'hi estableixen, franqueses que reconeixen drets sobre el territori.⁶ El règim senyorial resultant esdevé menys complex: els senyors que participen en l'avenç són premiats amb dominis que seran molt més homogenis i en menys mans que els de la Catalunya Nova i avui comencem a conèixer el procés colonitzador de cartes de poblament i de creació de nous nuclis que generarà unes estructures agràries diferents a la Catalunya Nova.⁷

5. Vegeu Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*, 62, Barcelona, 1964-1968.

6. Josep M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, CSIC, Madrid-Barcelona, 1969-1983.

7. Antoni VIRGILI, "Ad detrimentum Yspaniae". *La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Publicacions de la Universitat de València, Valencia, 2001,

Aquest procés d'organització territorial de nord a sud —condicionat per les polítiques militars i econòmiques de qui la dirigeix— ens deixa una quantitat de situacions molt diverses: jurisdiccions altes i baixes que a vegades són del mateix senyor, a vegades unes del Rei i altres del senyor, a vegades de dos senyors diferents, a vegades totes del Rei; això vol dir que l'administració de la justícia es extraordinàriament complexa. Com que tot el que generava drets es comprava i es venia, podem trobar també que els càrrecs de gestió de les senyories com els batlles o procuradors senyorials estiguessin venuts a famílies que fan la guerra pel seu compte. Però això no és a tot arreu.

Els monopolis que es deriven de la jurisdicció (dret de llòssol, dret de tenir carnisseria, dret a tenir forn de pa, taverna o fleca) en un lloc poden ésser exercits pel senyor; en altres haver estat venuts o cedits a particulars i en altres han estat acaparats per les comunitats pageses. Així mateix, per finançar serveis ben diversos, han aparegut drets sobre el comerç (sis diners per lliure, dos diners per carga de verema, dret de peatge o pontatge...) que en un llocs es paguen, en altres no, en uns els cobra un particular, altres el comú...

Aquesta història institucional no ha estat només el resultat de l'evolució de les relacions entre el comte-rei i els senyors o entre els mateixos senyors; també ha estat el resultat dels pactes amb els pagesos que vivien del territori i de les comunitats que s'hi han anat construint. Quan el Rei es venia les jurisdiccions, les comunitats intentaven comprar-les per evitar caure en mans de senyors laics o eclesiàstics, no sense esforç, o van aconseguir que els hi establissin terres comunals mitjançant privilegis que es podien ocasionar en situacions ben diverses, o que els reduïssin els delmes o els drets a què estaven obligats. Aquests "comuns" o "universitats" són també uns agents molt actius que intentaven evitar abusos. Així des del segle XVI alguns aconseguiren fer-se amb els monopolis senyorials per poder obtenir recursos pel comú; altres aconseguiren que el batlle senyorial esdevingués una figura de gestió municipal mitjançant la presentació de ternes al senyor per elegir-lo; però també eren la manifestació dels problemes econòmics que passaven i eren els

que s'endeutaven i es venien part dels drets col·lectius.⁸ Però les situacions eren molt diverses: hi havia comuns amb una situació i altres amb una altra de molt diferent.

No cal dir que la relació de forces que s'havia donat al llarg de la història i que s'anava donant a cada lloc entre els diferents agents que hi actuaven, tenia com a resultat situacions jurisdiccionals totalment diferents, de tal manera que a la pràctica la gent no vivia sota les mateixes condicions o dit d'una altra manera, el cost del manteniment de l'estructura feudal no era igual a tot arreu, en uns llocs era més onerosa que en altres. Totes les històries locals recullen aquesta diversitat i sense aquesta no podem entendre la història moderna de Catalunya.

La diversitat parroquial

El territori també fou organitzat des de la perspectiva religiosa i es creà una densa xarxa parroquial que solia coincidir amb l'hàbitat local. Les parròquies foren fundades per particulars, per monestirs, pels bisbats i totes elles —d'acord amb la filosofia econòmica feudal— havien de tenir un patrimoni per fer front a les despeses de funcionament i a la retribució dels preveres que se'n fessin càrrec.⁹ La història de cada parròquia és també diferent; n'hi ha que tenen molt patrimoni, n'hi ha que no; n'hi ha que el rector era nomenat per un abat, o per un senyor, o pel bisbe; a vegades era la parròquia qui cobrava delmes i a vegades no; cobrava primícia i a vegades no; podia tenir el domini directe d'algunes terres...¹⁰

8. Avui sabem que l'endeutament col·lectiu va tenir una gran importància en els municipis de la Catalunya Nova. Els deutes acumulats, quan es convertien en insuportables, es convertien en pagament de parts de fruits mitjançant la creació de redelmes. Vegeu Jordi OLIVARES, *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Austriacs. Conflictivitat social i litigació a la Reial Audiència (1591-1662)*, Pagès Editors, Lleida, 2000.

9. Ramon ORDEIG MATA, *Les dotacions de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Estudis Històrics, Vic, 1994.

10. Vegeu Serge BRUNET, *Les prêtres des montagnes. La vie, la mort et la foi dans les Pyrénées centrales sous l'ancien Régime*, Paris, CNRS, 2001. Els capellans que volien ser rectors tenien molt clar què rendia cada parròquia a l'hora d'anar a un lloc o a un altre. En un llistat de parròquies del Bisbat de Vic sabem, per exemple, que la de Santpedor redi-

Tot i que l'església oficial –representada pels bisbes– va intentar controlar tota la xarxa parroquial, van subsistir en el temps moltes diferències entre uns i altres pobles, derivades de l'origen distint de cadascuna d'elles.

El delme fou, en principi creat per finançar la xarxa parroquial i suposava el pagament d'una desena part de la collita bruta del producte, tot i que variava segons els conreus. El cert és que, a la pràctica, molt poques parròquies el van retenir i gairebé des del començament, el delme fou cobrat pel senyor del lloc (però per aquell mecanisme de compravendes podia pagar-se a senyors diferents, pagar una part a un i una part a l'altre, etc.). El que si és cert és que fou l'ingrés senyorial més important durant l'edat moderna i una de les lluites dels pagesos va consistir a canviar la part que s'havia de pagar i evitar que els nous conreus que s'anaven introduint n'haguessin de pagar.

A tot això caldria afegir-hi l'existència de Capítols de canonges de les grans ciutats, monestirs i altres institucions eclesiàstiques derivades (pies almoines...) que tenien drets jurisdiccionals diversos, dominis directes i dominis útils com podia tenir qualsevol senyor laic. En aquest camp es comportaven com qualsevol altra senyor.

La diversitat d'estructures agràries

Però una cosa era l'exercici de la jurisdicció i una altra molt diferent l'accés a la terra. A la Catalunya Vella, el comte podia cedir a un senyor la jurisdicció del castell, però no la terra que ja estava en mans de pagesos en forma d'alou. I un senyor podia tenir la jurisdicció d'un lloc i tenir un gran alou en terres d'un altre senyor. I els alous pagesos podien acabar donats a monestirs i institucions eclesiàstiques que construïen així un domini alodial dins de la jurisdicció d'un altra senyor. Així doncs, la

tuava 500 lliures com la de Sant Fruitós; la de Navarcles, 250 lliures; la de Castellgalí, 450 lliures; la d'Artés, 1000 ll.; la de Sant Pere de Viladecaballs, 250; la de Talamanca, 500; la de Mura, 800; la de Rocafort 400 ll., la de Calders, 1200 ll., la de Monistrol de Calders, 700, etc. Vegeu Antoni PLADEVALL FONT, "El Bisbat de Vic entre els anys 1685 i 1688", *Ausa*, 1976, p. 44-62.

història de cada lloc va donar també situacions diferents respecte al control de la terra: a vegades en mans d'un senyor, a vegades en mans de pagesos, a vegades una part en mans de senyors que no tenien res a veure amb el jurisdiccional i una part en mans de pagesos o en mans de diversos senyors. En el control de la terra, la colonització de la Catalunya Nova va donar oportunitat als pagesos per la via de les franqueses i cartes de poblament i també en va donar a senyors que es feren amb el domini territorial. La complexitat aquí era, però, menor.

En aquest entorn va néixer l'emfiteusi.¹¹ Els medievalistes han descobert a la Catalunya Vella primer la carta precària, un contracte de cessió indefinida de la terra —o per una vida— a canvi del pagament de tasca i braçatge o alguna altra mena de parts de fruits. La llarga durada estabilitzava el pagès però es podia vendre la precària a tercers? En principi no, però a la pràctica la vida quotidiana hi portava. D'altra banda, podia acceptar el propietari que la terra fos venuda o transferida a algú no desitjat? Era lògic que el pagès fes negoci venent una cosa que a ell no li havia costat res? L'emfiteusi arreglava aquest problema per tres vies: a) inventava el *dret de fadiga*, segons el qual pagant el mateix preu, el propietari podia recuperar la terra cedida; b) inventava el *lluisme* o pagament d'un percentatge del preu de la venda i que permetia que el propietari participés en el negoci de la compravenda i c) inventava l'*entrada*, o forma de pagament d'una quantitat en el moment de començar el contracte. Aquest esquema es va acabar de concretar amb la divisió de dominis: qui conreava la terra tenia el domini útil i qui l'havia cedit tenia el domini directe. Aquesta fórmula d'accés a la terra és la que es va generalitzar a la Catalunya Vella i la que va permetre l'aparició dels masos medievals. Evidentment, possibilitava també un mercat de dominis útils que funcionava al marge dels dominis directes. Aquests pagesos pagaven tasca, braçatge i delme com a mínim, no podem pas dir que eren els que estaven més ben situats en aquest entorn social. A partir del segle XII, els senyors van començar a lligar els pagesos a la terra i els van convertir en "*homes propis, solius i afocats*" segurament amb l'intent d'evitar l'emigració massiva cap a les terres de frontera on hi ha-

11. Vegeu Eva SERRA, "Notes sobre els orígens i l'evolució de l'emfiteusi a Catalunya", *Estudis d'Història Agrària*, 7 (1988), p. 127-138 i Pere BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*, CSIC, Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2003.

via noves oportunitats.¹² Si el pagès volia marxar s'havia de redimir. Nai-xien així els *pagesos de remença* o pagesos que es podien redimir. Al mateix temps, les ganes d'assegurar el senyor les diverses situacions en què es podia trobar un pagès, va portar a la creació dels "mals usos".¹³

Abans de la Pesta Negra, alguns dominis directes van començar a permutar la tasca i el braçatge per una quantitat de diners equivalent; després la Pesta Negra de 1348 va reduir de forma significativa la població pagesa i va obligar a reduir parts de fruits si es volia que es conreessin les terres i les oportunitats a les ciutats i a les terres de frontera amb millors condicions, van afeblir de forma significativa els senyors directes. Els pagesos que es van quedar van poder incorporar masos abandonats i comprant, per cap preu, dominis útils de pagesos que emigraven. Era la via que va portar a la formació dels grans masos que trobarem a una part de Catalunya a partir del segle XVI.

La Catalunya dels masos coincideix amb la Catalunya remença i amb la Catalunya Vella. Era la remença una càrrega insostenible? El cert és que les guerres remences del segle XV demanaven eliminar els mals usos, però també la munió de pagaments inútils que provenien d'anys enrere quan la defensa del territori tenia una altra lògica. El pacte fou la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486 segons la qual s'abolien els mals usos, els antics drets, però es reconeixia el sistema emfitèutic i el pagament del delme. Per a uns historiadors la Sentència consolidava el sistema feudal, per a altres consolidava els pagesos de mas de la Catalunya Vella que, a partir del segle XVI, marcarien la història econòmica del camp català.

La Catalunya de masos

El que és cert és que hi ha una Catalunya de masos que genera una estructura agrària específica i que correspon a les comarques de Girona,

12. Paul FREEDMAN, *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

13. Víctor FARIAS ZURITA, "Entre ofensiva monàrquica i resistència senyorial. Sobre els orígens de la servitud dels homes de mas a la Catalunya dels segles XII-XIV", *Recerques*

Barcelona i alguna de Lleida com el Solsonès. En el mapa es cartografia aquesta geografia.¹⁴

En aquest espai geogràfic, van quedar-hi uns pagesos de mas que van ser capaços d'incorporar a la seva explotació els antics masos ròncecs, de tal manera que la totalitat dels boscos i erms formaven part d'aquests masos. Tota la terra era en mans d'aquests obtentors de dominis útils i no hi havia espai per a terres comunals d'explotació col·lectiva.¹⁵ Els pagesos de mas, ara enfortits, practicaven un sistema d'hereu únic que assegurava passar el domini útil de pares a fills. Els censos en diners o en espècies eren irrisoris per la gran quantitat de terra que conreaven i només el delme esdevenia una autèntica càrrega per a aquestes explotacions, però com que era proporcional a la collita, només carregava quan hi havia expansió dels conreus. Aquests masos que controlaven la terra estaven preparats per captar una part del producte agrari en el moment en què es produïa l'expansió. El domini directe tendia a tenir un paper secundari en aquest entorn.

Uns masos amb una extensió considerable de terra podrien fer pensar en una gran estabilitat de les explotacions pageses, però no fou el cas. Tenir terra no era suficient per garantir la reproducció, calia tenir també capital i treball disponible. Algunes el tenien, altres no. Per això, una bona

45-46 (2002-2003), p. 139-170 i Rosa LLUCH, *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Girona, 2005.

14. Ho fem a partir del nomenclàtor de l'any 1860, segurament la font més important per poder conèixer la geografia dels masos, ja que dóna de forma nominal tots els masos de Catalunya D.D.A.A., *Nomenclator que comprende las poblaciones, grupos, edificios, viviendas, albergues, etc., de las cuarenta y nueve provincias de España. Dispuesto por riguroso orden alfabético entre las provincias, partidos judiciales y entidades de población*, Imprenta de José Mª Ortiz, Madrid, 1860. Més cartografia sobre el tema Llorenç FERRER ALÒS, "Notes sobre la geografia dels masos a Catalunya", a *VI Congrés Sistemes agraris, organització social*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Alguair, en premsa.

15. Les dades que tenim de la venda de terres comunals a mitjans del segle XIX perfilen una geografia en què en l'àrea de predomini de masos els comunals eren molt escassos, a excepció potser d'algunes zones de l'Empordà que solien coincidir amb zones muntanyenques o zones d'aiguamolls. Vegeu Joan J. BUSQUETA et Enric VICEDO eds., *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1996.

part d'aquests masos entraren en processos d'endeutament més o menys continuats que tingueren diversos efectes:¹⁶

a/ venda de dominis útils i, per tant, compra d'aquests masos per altres pagesos de mas o per membres enriquits de la ciutat fossin comerciants, petita noblesa o institucions eclesiàstiques. Significava que hi havia pagesos de mas capaços d'afegir els masos endeutats al seu patrimoni, el que era el punt de partida de la formació dels grans hisendats de finals del segle XVIII. Aquesta concentració es veia ajudada per les unificacions patrimonials derivades del casament hereu-pubilla.

b/ fragmentació total o parcial de masos que permetia als nous vilatans dels pobles poder accedir a la terra. D'aquí sortien les terres que havien de complementar les activitats dels artesans vilatans –sobretot paraires– i dels pagesos mitjans molt actius en aquestes comunitats.

El fet que els masos controlessin tota la terra, significava que el creixement del producte agrari s'havia de fer dins de les terres d'aquests. Els pagesos de mas no optaren pel conreu de les terres directament, sinó per cedir-les a tercers mitjançant contractes diversos i poder participar així de l'expansió mitjançant el cobrament de parts de fruits. En una part del territori (comarques de Girona, plana de Vic, Ripollès...) la via més utilitzada fou la creació de masoveries. N'hi havia de diversos tipus: el mas gran que havia estat annexionat a un altre i a partir d'aleshores seria conreat per un masover o la divisió d'un mas gran en masos més petits, davant dels quals s'hi posava una família de masovers. El contracte era de curta durada, implicava pagar una part de la collita –hi havia diverses fórmules– i la família pagesa vivia al mas.¹⁷

A les zones d'expansió vitícola com el Bages, l'Anoia o el Vallès es va preferir la parcel·lació del mas i cedir les parcel·les a rabassa morta, un

16. Llorenç FERRER ALÒS, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (s. XVIII-XIX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987 i Pere GIFRE RIBAS, "La consolidació d'un grup pagès: els senyors útils i propietaris de masos (1486-1730)", *Pedralbes* 23 (2003), p. 513-536.

17. Rosa CONGOST COLOMÉ, Pere GIFRE RIBAS, Enric SAGUER HOM i Xavier TORRES, "L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII)", a R. Congost i Ll. TO eds., *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 269-298.

contracte emfitèutic que durava mentre vivien els ceps i que suposava pagar al domini útil del mas una part de la collita. Els rabassaires no vivien al mas, sinó que ho feien en els pobles i això donava un tipus de poblament específic.¹⁸ A les comarques gironines es va generalitzar a finals del segle XVIII el subestabliment emfitèutic de petites parcel·les de mas a petits pagesos de la zona i, en zones menys habitades,¹⁹ les boïgues eren la fórmula habitual de posar terres en conreu de forma esporàdica però aconseguint uns alts rendiments.²⁰

D'altra banda, les moltes formes d'aprofitament del bosc i dels recursos naturals: pous de glaç, pedreres, forns de calç, de pega, de guix, teuleries, llenya, fusta, carboneig, etc. eren un ingrés complementari per als pagesos de mas, alguns dels quals treien més diners d'aquestes activitats que de la pròpiament agrícola, com veurem més endavant.

En aquest marc, en què la terra –ni que fos en forma de domini útil– era en mans dels pagesos de mas, cal prestar molta atenció a com es for-

18. Josep COLOME FERRER, "Les formes d'accés a la terra a la comarca de l'Alt Penedès durant el segle XIX: el contracte de rabassa morta i l'expansió vitivinícola", *Estudis d'Història Agrària* 8 (1990), p. 123-144, Llorenç FERRER ALÒS, "L'evolució del contracte de rabassa morta al Bages, els segles XVIII i XIX", *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, 4 (1985), p. 13-25, Miquel GUTIERREZ POCH, "Diferenciació pagesa i proletarització: el contracte de rabassa morta a l'anoia en el darrer terç del segle XVIII", *Miscellanea Aqualatensis*, 6 (1990), p. 95-132, Belen MORENO CLAVERIAS, *La contractació agrària a l'Alt Penedès Durant el segle XVIII. El contracte de rabassa morta i l'expansió de la vinya*, Fundació Noguera, Barcelona, 1995, Josep M. TORRAS RIBÉ, "Evolución de las cláusulas de los contratos de rabassa morta en una propiedad de la comarca de Anoia", *Hispania*, 134 (1976), p. 663-690, Francesc VALLS JUNYENT, "La rabassa morta a la comarca d'Igualada en la transició de les velles a les noves formes de propietat (1750-1850)", *Estudis d'Història Agrària*, 11 (1995), p. 89-108 i Francesc VALLS JUNYENT, "Contractació a rabassa morta i conjuntura vitícola a Catalunya 1720-1850", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, Vol. XV (2007), p. 299-334.

19. Vegeu Mònica BOSC, Rosa CONGOST et Jaume SANTALÓ, "Vessana a vessana. Reflexions sobre la pràctica dels establiments emfitèutics a la regió de Girona (ss. XVIII-XIX)", *Estudis d'Història Agrària*, 11 (1995) i TALLER D'HISTÒRIA, *El nostre poble de pagès. Maçanet de la Selva*, Taller d'Història, Maçanet de la Selva, 1988.

20. Ramon PLANES ALBETS, "Sistemes d'explotació agrícola indirecta al segle XVIII. Alguns resultats d'un sondeig als protocols de Solsona", a *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Departament d'Història Moderna. Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984, p. 371-379.

men i evolucionen els pobles. Realment en sabem molt poc i en canvi és un tema clau. Quan cabalers de masos, immigrants francesos comencen a instal·lar-se en uns pobles que havien quedat pràcticament buits, la terra és en mans dels pagesos de mas. Una solució és complementar la terra amb la pràctica d'oficis. Els pobles de la Catalunya Vella estan plens de paraires en el segle XVI —alguns autors ho relacionen amb la decadència de la draperia urbana de Barcelona—, alguns dels quals seran després comerciants i poden acabar convertint-se en petita noblesa.²¹ Els paraires voldran terra i l'hauran de trobar en els pagesos de mas que, alguns amb deutes, vendran o subestabliran. Es comença a crear així un mercat de la terra nou de terres als voltants dels pobles.

En aquesta Catalunya dels masos cal prestar molta atenció a la formació dels pobles, no únicament perquè obligarà a viure no només de la terra —i la necessitat de buscar alternatives econòmiques— sinó perquè al final sorgiran pagesos que no seran de mas —i que anomenarem mitjans— que seran els pagesos acomodats amb casa al poble, que tindran horts, peces de terra al voltant de la població i potser terres a rabassa. Seran els que prestaran diners, compraran a carta de gràcia i estaran totalment relacionats amb la comunitat vilatana de la Catalunya Vella.²²

La Catalunya Nova

La Catalunya Nova s'havia organitzat de forma diferent: cartes de població que servien per atreure població a canvi de concedir privilegis, sobre tot en terres comunals, i donacions a senyors que prengueren un caràcter molt més homogeni que la complexitat de la Catalunya Vella. Els vilatans no visqueren en masos sinó en pobles —d'aquí l'hàbitat concentrat— i tot fa pensar que van accedir a la terra amb una certa facilitat. L'emfiteusi —si aquesta va ser la forma d'accés a la terra— va donar aquí parcel·les petites i va consolidar una quasi propietat pagesa que no tenia res a veure amb els masos de la Catalunya Vella. Aquesta estructura donà també una organització comunal més potent —els pagesos vivien als po-

21. Xavier TORRES, *La Vall de Torelló als segles XVI i XVII: una història de paraires i bandolers*, Eumo, Vic, 1995.

22. FERRER ALÒS, *Pagesos, rabassaires*.

bles— i uns senyors que van mantenir a les seves mans els molins i altres banalitats.

El model dels altiplans de la Segarra²³

El cas de la Segarra és prou aclaridor. Al capdamunt de l'estructura social els senyors que en tenien la jurisdicció i a vegades també el domini directe; els pagesos vivien en els pobles i tenien una munió de parcel·les en emfiteusi de les quals en pagaven censos devaluats, com si en fossin propietaris. La terra era explotada directament i només s'arrendaven les millors parcel·les de regadiu que estaven en mans dels hisendats locals de la zona.

Els hisendats, comerciants, petita noblesa i església utilitzaren el crèdit per fer-se amb l'excedent pagès. Aquests grups socials no tenien cap interès a tenir terres —a excepció de les millors de regadiu que rendien més— i utilitzaren la roda de deutes de les petites explotacions pageses per capturar una part important de l'excedent agrícola. Els pagesos i a vegades la mateixa comunitat vivien ofegats en els deutes, però mai no eren ofegats del tot, per garantir la pròpia reproducció del sistema.

Aquesta estructura va dificultar que apareguessin a la comarca grups socials innovadors capaços d'aprofitar noves oportunitats. L'enriquiment d'alguns provenia de les dificultats dels petits pagesos emfiteutes: especulant amb el gra, el vi i l'oli; invertint en censals i jugant amb els mecanismes d'extorsió que hi havia al darrere... En el poble hi vivien els pagesos pobres i algun hisendat o pagès acomodat, no es generava cap dinàmica productiva alternativa com es produïa en els pobles de la Catalunya Vella en què hi vivia un perfil de pagès-negociant molt diferent.²⁴

23. Enric TELLO, *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobre (1700-1860)*, Pagès Ed., Lleida, 1995.

24. Un dels temes pendents d'estudi és com es va formar aquest parcel·lari tan fragmentat, si suposem que la crisi medieval va deixar aquest territori també buit. Per què uns pocs no es quedaren la terra com a la Catalunya Vella? Per què els senyors no recuperaren part de les terres? La frontera entre la història medieval i moderna ha estat poc estudiada i és clau per entendre les diverses estructures agràries.

La Catalunya de ponent²⁵

A la plana de Lleida i a l'Urgell el model és similar en el punt de partida al de la Segarra. S'hi troben senyors amb grans dominis (monestir de Poblet, Gran Priorat de Catalunya, Capítol de Canonges de Lleida); el delme és l'ingrés més important; els pagesos que viuen en hàbitat concentrat tenen parcel·les cedides en emfiteusi, paguen censos devaluats com a la Segarra. Els pobles tenen terres comunals en abundància i els senyors detenen alguns monopolis –molins sobretot. Alguns pobles suportaran redelmes per fer front a l'endeutament col·lectiu del segle XVII.

Però en aquesta part de Catalunya hi ha un element molt important: la crisi del segle XVII, però potser també la medieval, ha deixat moltes terres ermes i abandonades i pobles que han desaparegut. Els senyors han recuperat el domini útil, de tal manera que, quan s'arriba al segle XVIII, els senyors territorials tenen a les seves mans una capacitat d'expansió i de creixement dels ingressos que no tenen a cap altra part de Catalunya.

Els senyors –alerta, els que tenien el domini útil a les seves mans– van utilitzar dues menes de contracte: les *llicències de cultiu* i els *establiments emfitèutics a perpetuïtat*. Les llicències consistien en un permís del senyor per conrear la terra mentre aquest volgués, a canvi de pagar el delme i el terratge que equivalia a una part de fruits (la quinzena o vintena part). Els establiments emfitèutics a perpetuïtat eren emfiteusis clàssiques ja que es pagava una petita quantitat per jornal d'entrada, una part de la collita (entre la quinzena i vintena part) com a cens i es reconeixia el pagament del delme. Van haver-hi espais colonitzats sense obligació de residir en el terme i altres espais que implicaven haver de viure en el lloc. Per això, el senyor donava un pati per construir una casa i un hort. Amb aquest mètode es van recuperar pobles sencers i es van posar en conreu moltes terres.

Aquests tipus de contractes consolidaven una quasi propietat també en aquesta zona. Van haver-hi llocs on es donaven lots relativament petits

25. Enric VICEDO, *Les terres de Lleida i el desenvolupament català del Setcents. Producció, propietat i renda*, Crítica, Barcelona, 1991.

de terra (com a Vimpells, 6,8 jornals) i en altres lots molt grans (53,2 jornals a Almacelles). La cessió de terres havia de consolidar petits i grans pagesos en aquests pobles. Per força havia de generar una diferenciació social, avui per avui, molt mal estudiada.

Les planes de Lleida i de l'Urgell es van especialitzar sobretot en la producció de cereals i en la seva venda a través de dues rutes, una que anava cap a Barcelona per l'altiplà central i una altra que anava cap al litoral mediterrani, passant per la Conca de Barberà, Alt Camp i Tarragona. Al mateix temps es reenviaven cereals procedents de l'Aragó. Els delmes i parts de fruits deixaven molt marge als senyors i als seus arrendataris, però no creiem que la comunitat pagesa estigués totalment al marge d'aquest procés de comercialització. De fet, a les terres de regadiu —molt abundants gràcies a canals antics procedents de l'època musulmana— es conreava també cànem en abundància i fruiters que produïen pel mercat.

La dedicació exclusiva a l'agricultura d'aquests pobles —amb una especialització molt clara— no va deixar que s'hi desenvolupessin activitats protoindustrials com a la Catalunya Vella, igual que passava a la Segarra. Era l'estructura agrària una limitació? On anaven els capitals acumulats en l'activitat comercial del segle XVIII?

Les comarques de Tarragona

El model no és diferent a les comarques de Tarragona.²⁶ L'arquebisbe de Tarragona, el monestir de Poblet, el Duc de Medinaceli, les Ordres del Temple, foren els beneficiats de l'ocupació del territori, però també carteres de poblament que donaven drets a les noves comunitats pageses, sobretot en el camp dels comunals. Moltes terres foren cedides als pa-

26. Josep M. RECASENS, "Les rendes del Monestir de Poblet a l'arquebisbat de Tarragona a finals del segle XVIII", a *I Col·loqui d'Història del monaquisme català*, Santes Creus, 1966, p. 297-307, Josep M. RECASENS, *El senyoriu de Morell, 1773-1835 (Assaig sobre diversos aspectes del seu procés històric)*, Tarragona, Publicacions de la Diputació de Tarragona, 1985 i Maria RECASENS, *La Selva del Camp en el segle XVIII (població, societat i economia)*, Centre d'Estudis Comarcals Josep Iglesias, Reus, 1992.

gesos, del què en resulta un parcel·lari ben complicat, però també va haver-hi terres que van quedar en mans dels senyors que es van poder establir en l'expansió agrària del segle XVIII (és el cas dels aiguamolls de la Pineda colonitzat pel Capítol de Canonges de Tarragona o el de Barrenys i Emprius dirigit des de la universitat).

Els treballs que s'han fet sobre aquest espai mostren que la diferenciació social dins dels pagesos es va fer per la via de la concentració de parcel·les, de tal manera que en molts pobles hi apareixen pagesos acomodats, fet que es visualitza en l'arquitectura de les cases de poble. Tot aquest espai agrícola s'especialitzà en el conreu de la vinya (i la producció de vi per convertir en aiguardent), però també en plantacions d'ave llaners, ametllers i garrofers (i oli en el cas de les Garrigues).

Sabem molt poc sobre l'expansió d'aquests conreus, tot i que té una relació directa amb la petita propietat pagesa dels pobles que hem descrit, però no sabem si van haver-hi altres formes d'accés a la terra. La rabassa morta és inexistent en aquesta zona, però a Reus va utilitzar-se la *concessió a plantar* segons la qual, el pagès que rebia la terra l'havia de plantar i la treballava de 8 a 13 anys i es quedava la meitat de la collita.²⁷ Hi ha també contractes de parceria i establiments emfitèutics per plantar-hi noves vinyes. En realitat una amalgama poc sistematitzada que consolida aquesta munió de petites explotacions pageses més o menys consolidades.

La clau en aquest entorn en què el vi es transformava en aiguardent —de fet es produïa vi per cremar-lo— era el control de la xarxa de fasines o destil·leries. El vi no es podia comercialitzar de forma autònoma sinó que anava a parar al pagès acomodat o comerciant que tenia la fasina. El drenatge de recursos pels pagesos acomodats i comerciants locals es feia segurament per la via del control del vi per cremar. Segurament el mateix passava amb el comerç d'avellanes, ametlles, garrofes i altres fruits, en el qual s'havia de dependre del mercat de les ciutats com Reus o Valls que hi jugaven un paper molt important.

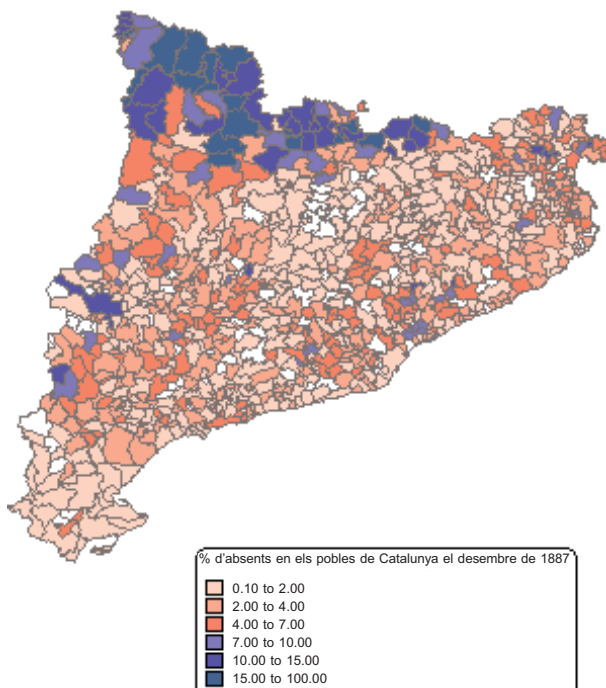
27. Jordi ANDREU, *Economia i societat a Reus durant la crisi de l'Antic Règim*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1986.

Les comarques de l'Ebre

Les terres de l'Ebre van ser conquerides en el segle XII i donades als senyors que participaren en la conquesta –sobretot a l'ordre del Temple– però al mateix temps a les comunitats pageses amb la voluntat d'atreure-hi pobladors. Algunes vegades foren els templers els que atorgaren les cartes de població –com en el cas de la batllia de Miravet– i en altres el mateix comte. Aquestes cartes eren la base de l'autonomia de les comunitats pageses i de la seva força per pledejar per la defensa dels seus drets. Les cartes donaven terres als pagesos de la comunitat, però també molts drets comunals.

El cas de Tortosa és potser el més interessant. La carta de població de l'extens municipi donava a la comunitat tota la terra que esdevenia co-

Emigració hivernal a Catalunya el 1887

munal i el dret, per tant, d'establir-la i aprofitar-la. Durant els segles XII i XIII se succeïren diversos plets entre els senyors presents i la universitat, però fou aquesta la que va guanyar i va plasmar les regles del joc en els Costums de Tortosa. Bona part de les terres de l'Ebre es guiaven per aquests costums. Una de les prerrogatives més importants era la pràctica de l'aprisio que funcionava tant per l'apropiació de terres com per l'explotació de les salines i la pesca en el Delta de l'Ebre. El control dels comunals va funcionar fins el segle XVIII.²⁸ Ni el règim senyorial, ni la força de la comunitat s'assemblava al model de la Catalunya Vella.

La Catalunya de Muntanya

En la definició d'una Catalunya diversa cal incorporar un altre espai que tenia unes característiques pròpies com és la Catalunya de Muntanya. El fred i la neu i una orografia molt accidentada no feien possible l'agricultura tradicional, per la qual cosa el més important era l'accés a les herbes com a pastures i al bosc com a espai productor de llenya i fusta.²⁹

A les comarques de la Vall d'Aran, Pallars, Urgell i Cerdanya el més important era el control d'aquests recursos. El poblament tendirà a ser concentrat en petits nuclis i apareixeran masos en alguns indrets de forma més o menys excepcional. La comunitat esdevindrà molt important perquè és la que organitza l'accés a les pastures i els boscos i defineix què se'n pot treure i què no; així mateix, es tendiran a definir clarament els drets de veïnatge a fi i efecte de limitar l'arribada de nouvinguts que

28. Emeteri FABREGAT GÁLGERA, *Burgesos contra senyors. La lluita per la terra a Tortosa (1148-1299)*, Centre d'Estudis Històrics comarcals del Baix Ebre, 2006 i Josep M. FONT RIUS, "El règim jurídic inicial de la Terra Alta", a *Actes de les Jornades d'Estudi sobre els costums de la Batllia de Miravet*, Consell Comarcat de la Terra Alta, Gandesa, 2002, p. 39-56.

29. Vegi's Josep M. BRINGUÉ PORTELLA et Mª Àngels SANLLEYH SABI, "Les muntanyes i els homes: una aproximació a la societat, l'economia i la història", *Estudis d'Història Agrària*, 18 (2005), p. 15-46, i tots els treballs sobre les economies de muntanya recollits en el n. 18 d'aquesta revista. També D.D.A.A., *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa Contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1996.

puguin participar dels recursos col·lectius. Les dificultats per precisar la geografia dels drets i els límits de l'explotació d'uns recursos força imprecisos portarà a l'aparició de conflictes constants entre senyors i comunitats; entre comunitats que es barallen per definir els recursos; entre cases de la mateixa comunitat i entre masos –a vegades amb drets privatius– i comunitats. La negociació entre les parts i la recerca d'acords i concòrdies serà fonamental per al bon funcionament d'aquesta Catalunya de muntanya.

El fet que la comunitat tanqués els seus recursos als veïns o a les “cases velles” creava una divisió entre els que tenien dret de veïnatge i els que no, que quedaven al marge dels aprofitaments i es limitaven a ésser mà d'obra dels veïns; però també creava un problema de reproducció interna, ja que les cases no es podien multiplicar per no posar en perill l'equilibri intern, la qual cosa creava greus problemes als cabalers.

L'aparició cada vegada més d'activitat comercial a l'entorn dels recursos naturals –arrendament de pastures i boscos per part dels comuns– creava una demanda de mà d'obra i l'aparició de població que estava al marge del sistema comunal tradicional; persones que treballaven per a les “cases velles” però també per als negociants de fusta i altres negocis. Aquests que no tenien dret de veïnatge, eren els que a l'hivern, quan boscos i pastures estaven coberts de neu, havien d'iniciar el procés d'emigració cap a les altres catalunyes o cap a França a la recerca d'ingressos complementaris. La Catalunya de muntanya tenia poca capacitat de generar recursos i, els que hi havia, s'havien bloquejat a benefici dels que feia temps que hi vivien.

La diversitat productiva

Massa sovint s'ha reduït el món rural a la producció dels conreus clàssics (cereal, vi i oli) i hem oblidat que la societat d'antic règim –com l'actual– demandava molts altres aliments (carn, fruita, mel...) però també béns i serveis (llenya, fusta, calç, guix, teules...), la majoria dels quals provenien de la transformació de recursos naturals que es trobaven en el territori. Per tant, d'aquest espai que hem caracteritzat des

de la perspectiva de les estructures agràries, en sorgien molts altres aliments i la major part de matèries primeres que servien per produir els béns i serveis que necessitava la societat.³⁰ I aquestes produccions eren sovint un ingrés remunerador per a la gent que vivia a l'entorn rural, ja fos com a propietari dels recursos o com a jornals per poder-los aprofitar.

Quant als conreus principals, a finals del segle XVIII –i aquest és un procés del què no en sabem la cronologia– es feia blat a tot arreu, però especialment a la plana de Lleida, l'Urgell, Osona i comarques gironines; el sègol predominava a les comarques pirinenques (Vall d'Aran, Pallars, Alt Urgell i Cerdanya); la producció vitícola predominava al llarg de tota la costa, des de l'Empordà fins al sud de Tarragona i s'estenia cap al Penedès, Vallès i Bages i algunes comarques de Lleida; l'oli predominava a les comarques de l'Empordà però també al Segrià, Garrigues i comarques de Tarragona; el blat de moro abundava a Osona, Garrotxa i comarques gironines; la patata a la Vall d'Aran, Ripollès, Berguedà i Alt Urgell; el cànem es produïa de forma abundant als dos Vallès, al Segrià, al Tarragonès i comarques dels voltants i el Montsià; els capolls de seda es produïen al Baix Penedès i a la zona de ponent (Garrigues, Noguera i Segrià); avellanets se'n produïen a l'Alt i Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat i Ribera; les ametlles al Priorat, Segrià i Urgell; les garrofes a les comarques del Garraf, Alt Penedès, Alt Camp i Montsià: alls a l'Alt i Baix Penedès i llimones i taronges al Maresme.³¹ Però a més d'aquestes produccions clàssiques i que potser trobaríem arreu hi havia altres geographies d'aprofitament de recursos naturals: el suro a la Selva i part de l'Empordà; el conreu de l'arròs a l'Empordà; la pesca del corall i l'anxova a tota la costa nord de Catalunya; salines a Cardona, a Gerri de la Sal i al Delta de l'Ebre; tarongers a Alella; maduixes a Vilassar de Dalt; pèsols a tot el Maresme però especialment a Teià; pinyons al Vallès, a Santa Coloma de Farners i Sant Feliu de Codines; extracció de fusta a tot el Pirineu que desenvolupà l'activitat del transport a través dels raiers; pomes, peres i altres fruites a la Cerdanya, Pons, Sanahuja, Torà...; gualda a Pa-

30. Tot i que alguns d'aquests béns poguessin ésser importats, el cert és que la majoria sorgien del territori. Amb el pas del temps aquests recursos se substituiran per altres que s'exportaran de forma majoritària.

31. Llorenç FERRER ALÒS et Antoni SEGURA MAS, "Organització agrària a la Catalunya del set-cents", *Pedralbes* (1988), 8, I, p. 511-534.

lamós; castanyes i fustes per bota en els pobles a tocar el Montseny; bolets al Solsonès; cireres a Caldes de Montbui; cigrons a Llançà; carboneig al Montseny i a tots els boscos de Catalunya; ferro al Pirineu; producció de pega als boscos de pinedes; forns de calç i guix allà on hi havia pedra calcària i guixeres; teuleries i forns d'obra on hi havia argila; pous de glaç i neu al Montseny, al Moianès i altres indrets; barella per fer sabó al Delta de l'Ebre, etc.³²

El llistat, que podria ésser més exhaustiu, assenyala la diversitat productiva i indica les oportunitats que hi havia al territori i com els pobles s'especialitzaren en determinades produccions per satisfer les diverses demandes del món rural i urbà. En realitat, coneixem encara poc aquestes xarxes productives que anaven més enllà dels conreus tradicionals, però significaven un ingrés molt important per al món rural.

La diversitat ramadera

D'aquest llistat de produccions n'hem exclòs expressament les referències a la ramaderia i a les produccions protoindustrials a les quals em referiré més endavant, i que jugaven un important paper en el desenvolupament econòmic del país. El bestiar satisfeia diverses demandes: d'una banda el bestiar de tir —especialment bous i mules— fonamental per al funcionament de les explotacions agrícoles; de l'altra, el consum de carn per a l'alimentació i la producció de llana per subministrar a la indústria tèxtil.

L'engreix i cria de bestiar solia presentar-se com a una activitat contradictòria a l'agricultura, ja que si s'alimentava bestiar no quedaven terrenys per ésser conreats. Aquesta contradicció es va resoldre de diverses maneres per tal d'abastir la població de les proteïnes animals que necessitava, la qual cosa mostra encara més diversitat.

32. Francisco de ZAMORA, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Curial, Barcelona, 1973 i JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA, *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*, Diputació de Barcelona, Altafulla / Barcelona, 1997.

En primer lloc, determinat bestiar era engreixat dins de la mateixa família. L'aviram, per exemple, i el porc familiar s'alimentava dels sobrants de l'alimentació humana i, com a molt, de glans i altres productes del bosc que sempre se solien limitar. El porc era un animal fonamental per a la dieta pagesa. S'engreixava durant l'any a la casa, es matava, es confitava i s'alava i es podia tenir carn per gairebé tot l'any. Engreixar un porc no volia dir criar-lo, per tant va haver-hi zones que es van dedicar a criar garrins i porcells que eren venuts en els mercats locals a les unitats familiars pageses. Zamora cita, per exemple, la vall d'en Bas i als voltants de Barcelona "encontramos grandes porciones de cerdos que vienen de las ferias al mercado de Barcelona, cuyo comercio es muy lucrativo".³³

En segon lloc, es distingia molt clarament entre les herbes i les terres de conreu. Sempre hi havia èpoques de l'any en què el bestiar podia pasturar enmig dels camps ja que no feia cap mal als conreus, o hi havia terres al municipi ermes aptes per poder ésser pasturades. Així les herbes comunals o les herbes particulars podien ésser venudes o arrendades al millor postor i això permetia que alguns individus hi pasturessin els seus ramats amb l'obligació de respectar el calendari dels conreus. Sovint els animals que s'engreixaven estaven destinats a carn de les carnisseries dels pobles i ciutats, tot i que podien venir de molts altres llocs. En aquest context els animals que pasturaven terres de conreu havien d'anar molt en compte a no provocar danys, ja que si no havien de pagar multes per no haver complert. En aquestes zones en què predominaven els conreus, els ramats solien ésser modestos d'acord amb les possibilitats de la casa.

En tercer lloc, la cria de bestiar de tir va esdevenir una autèntica especialització sobretot en els pobles de muntanya i segurament un ingrés molt important en aquestes zones. En els Viatges de Zamora hi apareixen moltes referències a localitats que es dediquen a la cria (fer pujar un animal des de que neix) o a la recría (limitar-se a engreixar-lo): l'Esquirol, Rialp, Sort, Esterri d'Aneu, Tredós, Viella, Arbúcies... És a dir, aquesta activitat era típica dels Pallars, Vall d'Aran, Ribagorça, Urgell; tots els pobles de muntanya.³⁴ D'aquí s'abastien, a través de les fires, les neces-

33. ZAMORA, *Diario*.

34. Núria SALES, *Mules, ramblers i fires*, Centre de Lectura, Reus, 1991 i "Mules, ramblers i fires (s. XVIII-XIX)", *L'Avenç*, 62 (juliol-agost1983), p. 23-33.

sitats de tot Catalunya. El negoci era tan dinàmic com qualsevol activitat protoindustrial.

En quart lloc, la transhumància. El problema que es plantejava era que, per condicions geogràfiques o climàtiques, l'herba que es necessitava per alimentar el bestiar creixia en zones diferents. Per tal d'aprofitar-les no quedava altra solució que moure el bestiar d'una banda a l'altra; és el que anomenem transhumància, que demanava una organització que no entrarem a detallar.³⁵ Tot i així hem d'assenyalar que existien dues menes de transhumància, la completa i la parcial. La completa implicava que els ramats sempre estaven en moviment. Hi havia quatre grans àrees de pastures hivernals: l'Alt Empordà; la Selva, Vallès Occidental, Penedès; Garrigues-Segrià i Baix Ebre-Montsià. Pasturaven en aquestes terres baixes des del novembre fins a l'abril; aquest mes començaven el camí cap a la muntanya alta on hi pasturarien de finals de juny a finals de setembre. Els ramats de cadascuna d'aquestes àrees anava a l'alta muntanya més propera (Ripollès, Cerdanya, Andorra, Pallars Sobirà i Vall d'Aran o a les muntanyes dels Ports de Besseit).

L'altra transhumància és la que anomenem parcial i es produïa en els ramats del Ripollès, Berguedà i Lluçanès. En aquest cas, els ramats pasturaven les herbes del mas durant l'hivern i femaven els camps mitjançant la utilització de cledes. Quan arribava l'estiu empenien viatge a finals de juny i s'estaven al Pirineu fins a finals de setembre, quan tornaven cap a la casa d'origen.

Amb aquesta activitat es movien milers de caps de bestiar que aprofitaven així la diferent estacionalitat de les herbes i darrere hi havia un complex negoci de compravenda de caps de bestiar per carn, per criar, per llana en què hi participaven centenars de persones, com ara propietaris de ramats, pastors, rabadans i arrendadors d'herbes de muntanya que tenien en les fires que es feien abans d'anar a la muntanya i quan en tornaven, el punt de confluència dels diferents interessos ramaders.

35. Pere MESTRE BOIX, *La fira ramadera de l'Hostal del Vilar. Sant Agustí de Lluçanès*, Cossetània Edicions, Sant Agustí de Lluçanès, 1999 i Salvador VILARRASA VALL, *La vida dels pastors*, Ripoll, 1981, p. 219.

La diversitat en la producció de béns i serveis

Els recursos naturals havien de ser transformats per poder-se convertir en béns que satisfessin les necessitats dels ciutadans. Calia per tant que una part de la població es dediqués a activitats no agrícoles. Com que és en aquestes activitats on al final hom pensa que es produïa la transició cap el capitalisme s'hi ha prestat especial atenció.

A grans trets, s'ha considerat que totes les comunitats tenien algunes persones que es dedicaven a produccions no agrícoles per satisfer la demanda immediata de la comunitat (alguns teixidors, ferrers...); de fet formarien part de la lògica de l'autosubsistència on sovint s'ha volgut situar l'agricultura de la Catalunya Moderna. Davant d'aquest model hi apareix la producció organitzada en gremis ubicada a les grans ciutats, que agrupava tots els productors d'una activitat, que controlaven tant el procés de producció com l'accés a l'ofici per la via dels exàmens. La ciutat de Barcelona seria la que concentraria en el segle XVI els principals gremis i també, d'acord amb la visió clàssica, esdevindrien un obstacle per poder fer créixer i diversificar la producció. Per superar aquest obstacle, algunes produccions, com les relacionades amb la llana, emigraran cap a les ciutats de l'interior.³⁶

L'activitat econòmica sembla que es planteja entre una ciutat capdavantera, que encapçala la modernitat i un rerepaís endarrerit que s'anirà a colonitzar. De fet, la industrialització cotonera a Catalunya es veurà primer relacionada amb les fàbriques d'indianes que apareixen a Barcelona i després com l'emigració de fabricants del litoral i de Barcelona, cansats dels conflictes socials, a la recerca de la plàcida Catalunya interior on es pot pagar menys als obrers i a més són menys revolucionaris.

És cert que fa uns quants anys que hem començat a canviar aquesta visió. A. Garcia Espuche ha escrit un llibre fonamental en aquesta direcció.³⁷ Encara té al cap la lectura que Barcelona tot ho era fins al segle

36. Xavier TORRES, "Manufactura urbana i indústria rural", a D.D.A.A. *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI-XVII. Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, p. 106-124.

37. Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo. Barcelona y Catalunya (1550-1640)*, Alianza Editorial, Barcelona, 1998.

XVI, però a partir d'aquest moment en un pilot de ciutats intermèdies hi apareix una activitat sorprenent moguda per agents locals que s'interrelacionen entre ells i també amb Barcelona, originant el que serà la base de l'espectacular creixement del segle XVIII. La quantitat d'informació que aporta és extraordinària i a més mostra que el formigueig econòmic i les formes que prenen els negocis estan plenament configurades a finals del segle XVI i no hi haurà cap diferència amb les formes i estratègies que trobarem més endavant. El llibre planteja una altra pregunta: el que Garcia Espuche troba a finals del segle XVI és perquè comença en aquell moment o perquè no ha anat a resseguir els protocols del segle XV? Hi ha gaire diferència de la vitalitat de les ciutats en el segle XIV i el que troba en el segle XVI?

Aquesta recerca planteja, per tant, que més enllà de Barcelona hi havia uns pobles i unes àrees que s'havien especialitzat i eren punteres en determinades activitats. Catalunya durant tota l'edat moderna ha estat diversa des del punt de vista de la producció de béns i serveis i l'evolució de l'agricultura no es pot destriar d'aquesta complementarietat. Parlem primer de geografia de les activitats i després parlarem de les característiques d'aquestes produccions.

La geografia de les activitats artesanals i protoindustrials

¿De quines activitats en farem ara una geografia? Hom tendeix a estudiar la indústria de la llana ja que sol ésser la més estesa i també la que es pot analitzar des d'una perspectiva protoindustrial, però crec que seria un error centrar-se només en aquesta activitat, ja que creiem que existien una gran quantitat d'especialitzacions que es convertien en un ingrés significatiu per a moltes famílies i fonamental per centrar les bases econòmiques per al salt industrial del segle XIX. Tot i així és impossible parlar de totes i ens limitarem a assenyalar les que ens semblen més significatives.

La producció de teixits de llana: La tesi més generalitzada és que en el segle XVI es produí la crisi de la indústria llanera a les grans ciutats com Barcelona, Girona o Perpinyà, amb uns gremis que escanyaven l'activitat i des d'aquí es va escampar cap als pobles de l'interior en què els paraires s'organitzaren també en gremis. Fins al segle XVIII no podem reconstruir un mapa de l'activitat llanera al Principat que té dues carac-

terístiques: en primer lloc és una activitat que se situa fonamentalment a la Catalunya Vella (Vallès, Anoia, Bages, Berguedà, Osona, Ripollès) i a les viles que començaren a créixer en el segle XVI; en segon lloc, que cada poble tendeix a especialitzar-se en un tipus de teixit (si hom fa panys 26ens no els fa d'una altra qualitat i si fa estamenyes, no fa cordellats...). Aquesta especialització en un determinat producte serà una característica de la producció preindustrial.³⁸

Perquè els telers poguessin teixir, calia prèviament filar la llana, activitat manual que solien realitzar les dones. És molt difícil saber quantes dones filaven llana a Catalunya, però tenim algunes descripcions que apunten que per tal que els telers d'un poble funcionessin, calia que filessin gairebé totes les dones de pobles i parròquies dels voltants.³⁹

La producció de pells: La producció de pells, i tot el que comportava respecte a la recerca de pells a les carnisseries locals i d'altres indrets, es va concentrar a Vic i a Igualada com a grans centres productors i en menor quantitat a Vilafranca, Manresa –especialment en el segle XVII–, Reus, Lleida i Olot.⁴⁰ En el cas de Manresa, fou l'activitat que va permetre una important acumulació de capital.

La indústria de la seda: La seda es va desenvolupar sobretot en el segle XVIII, especialment en tres nuclis que foren Reus, Manresa i Mataró. Fou també la base de l'acumulació de capital més important en aquestes ciutats. Aquesta activitat arrossegava altres activitats de menu-

38. TORRES, "Manufactura urbana", Josep M. BENAUL, "Davallada i transformació de les indústries tradicionals", a D.D.A.A., *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1997, p. 142-159, Jaume TORRAS ELIAS, "Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII", *Revista de Historia Económica*, 3, II (1984), pp. 113-128, Jaume TORRAS ELIAS, "Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna", a D.D.A.A., *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1999, p. 925-936.

39. Aquesta és la descripció de la situació de Centelles: "Los fabricantes de esta villa hacen trabajar de su cuenta 50 telares en San Feliu de Codinas, por cuyo trabajo entran en San Feliu mil libras anuales de esta villa. A más hacen hilar de su cuenta todas las mujeres de Seva, Tona, Aygyafreda, Auló, Monistrol de Calders, Estany y Figueró, etc. y cuasi todas las casas de labradores vecinos de hora y media alrededor". ZAMORA, *Diario*.

40. Josep M. TORRAS RIBÉ, *Curtidores y tenerías en Cataluña: organización de un oficio preindustrial, siglos XIV-XIX*, Colomer Munmany, Vic, 1991.

deries de seda com els cordons, passamans i betes. Manresa va viure una especial especialització en aquesta activitat.⁴¹

Tot i que la seda venia fonamentalment de València, la seva producció va estimular la cria del cuc de seda i plantació de moreres al Segrià (15 localitats el 1824) i a la Noguera (9 localitats). Vol dir això que hi havia uns pagesos que obtenien un ingrés complementari d'aquest producte.

La indústria del ferro: És en el Pirineu on es troben betes de ferro i on es produeix una especialització en la producció de ferro mitjançant la farga i una tècnica específica en la seva elaboració.⁴² Tot i que poc coneguda, la indústria de ferro fou una activitat econòmica que va crear artesans especialitzats i comerciants que es podien enriquir amb el seu comerç. El ferro va permetre també el desenvolupament d'alguns oficis com els clavetaires a Ripoll o a Manresa, o la producció d'armes a Ripoll que va esdevenir una via d'acumulació important per a alguns membres que es dedicaven a aquestes activitats.

La indústria de les puntes: No sabem en quin moment va aparèixer aquesta especialització, però les dones de tots els pobles del Maresme es dedicaven a aquesta activitat que s'exportava a tot Espanya i Amèrica. Les dades que dona Francisco de Zamora quan passa pel Maresme són espectaculars: des de Palafolls a Caldetes esmenta que 5350 dones es dediquen a fer puntes i són càlculs aproximats i no hi ha tots els pobles.⁴³ Aquesta activitat s'estenia també fins al Baix Llobregat, esdevenint una autèntica especialització que ocupava fonamentalment les dones.

La indústria de les mitges i de les barretines: Una altra de les activitats industrials que implicava una especialització d'algunes ciutats era la producció de barretines i de mitges que es concentrava fonamentalment a

41. D.D.A.A., *El món de la seda i Catalunya*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991 i Llorenç FERRER ALOS, "La indústria de la seda a Manresa", a D.D.A.A., *El món de la seda i Catalunya*, Museu Tèxtil de Terrassa, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991, p. 199-211.

42. Eudald GRAELLS, *La indústria dels claus a ripoll. Contribució a l'estudi de la farga catalana*, Fundació Salvador Vives Casajoana, Barcelona, 1971, Jordi MALUQUER DE MOTES, "La producción de hierro en la farga catalana", *Revista de Historia Económica*, 3, II (1984), p. 83-96, Pere MOLERA SOLA, *La farga*, Dopesa, Barcelona, 1980 i Júlia SIMON, *La farga catalana*, Societat Catalana de Tecnologia, Barcelona, 1992.

43. ZAMORA, *Diario*.

Olot –502 telers–, alguns pobles propers de la Garrotxa (Tortellà, Besalú, Sant Esteve d'en Bas), un nucli modest a la Seu d'Urgell i Puigcerdà i un altre nucli molt actiu al Maresme.⁴⁴

La indústria paperera: La producció de paper fou una altra de les activitats preindustrials rellevants que es va desenvolupar a molins que estaven situats en rius de relativament poc cabal. L'àrea més important era la del riu Anoia, seguien els molins del Francolí-Brugent, Fluvià-Terri, el riu Bitlles i a molta distància els molins del Cardener, Ter, Ripoll, Tordera i Foix Gaià. Una part important del paper s'exportava al mercat americà.⁴⁵

La indústria de l'aiguardent: Un dels negocis lucratius de la Catalunya del segle XVIII fou la conversió de vi amb aiguardent. Les comarques dels voltants de Tarragona es van especialitzar en el conreu de la vinya per produir vi que era cremat i convertit en aiguardent per ésser exportat cap a Amèrica o el Nord d'Europa. Valls, Alcover, la Selva del Camp, Villallonga, Reus, Riudoms, Cambrils, Constantí, etc. tenien autèntiques facines industrials per a aquesta activitat.⁴⁶ En altres comarques com el Bages, el vi que es cremava eren els excedents que sobraven o el vi dolent o picat. La resta es comercialitzava com a tal.⁴⁷

La indústria de l'anxova: Alguns pobles de l'Empordà i de la Selva com ara Cadaqués, l'Escala, Sant Feliu de Guíxols i Blanes es dedicaven a la pesca de l'anxova i les dones la netejaven i la salaven per poder-la comercialitzar.⁴⁸

44. Miquel PUIG REIXACH, *Les primeres companyies per a la fabricació de gènere de punt a Olot (1774-1780)*, Papers de l'Arxiu Casala, Olot, 1988 i Ernest LLUCH, "La revolució industrial a la Garrotxa (1777-1822)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Vol. 25 (1981), p. 193-230.

45. Miquel GUTIERREZ, "Trabajo y materias primas en una manufactura preindustrial: el papel", *Revista de Historia Industrial*, 4 (1993), p. 147-158 i Miquel GUTIERREZ POCH, *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700-1998): continuïtat i modernitat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

46. Agustí SEGARRA BLASCO, *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*, Eumo, Vic, 1994 i Jaume TORRAS ELIAS, "Aguardiente y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola (1793-1832)", *Investigaciones económicas*, 1 (1976), p. 45-67.

47. Llorenç FERRER ALOS, "La fabricació d'aiguardent a Manresa a la primera meitat del segle XVIII", *Miscel·lània d'Estudis Bagençs*, 1 (1981), p. 107-128.

48. ZAMORA, *Diario* i JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA, *Discurso sobre la agricultura*.

La indústria del corall: La pesca del corall també era una especialitat d'alguns pobles de l'Empordà com Begur, Cadaqués o l'Escala que a més de pescar-lo es dedicaven a preparar-lo per poder-lo comercialitzar.⁴⁹

La indústria del gel: La demanda de gel va començar-se a generalitzar a la segona meitat del segle XVII, ja fos per usos medicinals o bé com a forma de refrescar. Aquesta demanda de gel va generar que en llocs propers a les grans ciutats en què feia més fred es posés en marxa una autèntica indústria del gel. En el Montseny i a tot el Moianès es van construir pous de gel on a l'hivern s'emmagatzemaven blocs de gel que eren transportats cap a Barcelona quan arribava l'estiu. Aquest negoci va resultar molt lucratiu i fou la base de l'acumulació de moltes famílies de Castellterçol.⁵⁰

La indústria de les indians: En el primer terç del segle XVIII van aparèixer a Barcelona les fàbriques d'indians que teixien cotó i després l'estampaven d'acord amb la nova moda de colors que imitaven els teixits indis. El que era diferent d'aquestes fàbriques és que la producció no es produïa en el taller artesanal, sinó en locals en què es concentraven els telers i la feina d'estampació. Tot i que en algunes ciutats es va construir alguna fàbrica d'indians, en realitat va ésser una activitat majoritàriament barcelonina.⁵¹

La indústria del suro: A la zona de la Selva i de l'Empordà on creixia l'alzina surera es va desenvolupar en el segle XVIII la producció de taps de suro. La recollida del suro era organitzada des dels propietaris rurals que venien el suro a fabricants que es dedicaven a la producció de taps.⁵²

49. ZAMORA, *Diario*.

50. Lluís SOLÉ PERICH, "Producció de gel a les economies pageses. El pou de glaç de Vilanna", *Estudis d'Història Agrària*, 19 (2006), p. 49-68 i Antoni PLADEVALL, *Castellterçol, història de la vila i el seu terme*, Ajuntament de Castellterçol, Castellterçol, 1991.

51. Josep M. DELGADO, "«El algodón engaña». Algunas reflexiones en torno al papel de la demanda americana en el desarrollo de la indianería catalana", *Manuscrits*, 11 (1993), p. 61-84, Alejandro SÁNCHEZ SUAREZ, "La indianería catalana: ¿mito y realidad?", *Revista de Historia Industrial*, 1 (1992), p. 213-232, James THOMPSON, *La indústria d'indians a la Barcelona del segle XVIII*, L'Avenç / Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona, 1990 i James THOMPSON, *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona (1728-1832)*, Edicions 62, Barcelona, 1994.

52. Rosa ROS MASSANA et Joaquim ALVARADO COSTA, "Treball i pluriactivitat al sector suerer català, c. 1750-1920", *Estudis d'Història Agrària*, 19 (2006), p. 105-142.

Altres indústries aparentment locals: De fet hi havia moltes altres especialitzacions locals que s'han de considerar en una línia similar a les activitats que hem assenyalat: a Solsona s'especialitzaren en la producció de ganivets; a Gironella en la producció de botons; de pintes de banya a Torelló; a Tremp, Sort o Pons en la producció d'espardenyes; a Breda i la Bisbal estaven especialitzats en la producció de ceràmica diversa...

Tal vegada sigui atrevit utilitzar una font com el *Costumari Català* de Joan Amades per citar algunes especialitzacions de pobles ja que no en sabem res de la cronologia de l'activitat, però si ho fem és perquè estem segurs que hi va haver moltíssimes d'aquestes activitats que contribuïren a millorar els ingressos de les comunitats pageses a la Catalunya Moderna. En fem un llistat que cal prendre lògicament amb molta precaució: L'Espolla, especialitzat en la producció de vesc; a Alentorn, vora Artesa de Segre, especialitzats en la producció de forques; a Tortellà estaven especialitzats en fer culleres; a molts pobles del Montseny es dedicaven a produir raigs i corbes; a pobles del Baix Llobregat, Baix Penedès, Garraf, Camp de Tarragona, Ribera d'Ebre i Terra d'Alta hi treballaven la palma escombrera; a Linyola hi produïen parrell per tirar al vi; a Miravet hi feien terrissa, etc.⁵³

Les activitats relacionades amb el transport: Si hi havia viles i pobles especialitzats en produccions agrícoles o industrials ben diverses, també hi havia alguns pobles que es van especialitzar en l'activitat comercial. És cert que en el segle XVII i XVIII el comerç estava en mans de traginers, però quan es tractava de comerciar a llarga distància, alguns pobles foren autèntics especialistes.

Coneixem diversos exemples. Un d'ells és el de Copons, a la Segarra, en què els seus habitants es dedicaven a la comercialització de productes diversos per a les Espanyes.⁵⁴ Jaume Torras ha explicat molt bé com era la incertesa en el comerç el que feia especialment útils les xarxes de veïnatge i, per anar bé, amb una llengua diferent per poder crear una via

53. Joan AMADES, *Costumari català*, Salvat Editors / Edicions 62, Barcelona, 1982.

54. Assumpta MUSET PONS, *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII. Els traginers i els negociants de Calaf i Copons*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997 i Llorenç FERRER ALÓS, Antoni SEGURA MAS i Mª Teresa PÉREZ PICAZO, *Els catalans a Espanya (1760-1914)*, Afers, Barcelona, 1996.

de confiança per on circular mercaderies, diners i informació.⁵⁵ Això explica que els veïns d'un poble fossin o no parents, fossin capaços de construir aquesta potent xarxa comercial.

Un altra cas similar és el de Tortellà. Zamora escrivia: "Hay mucho comercio en este pueblo, por compañías, de las cuales hay siempre 100 hombres fuera. Su comercio es en Sevilla, Cadiz, Murcia, Granada, Màlaga y otras ciudades de España, fuera de Castilla la Vieja".⁵⁶ Com passava a Copons, una part important de la població era fora teixint la xarxa necessària per on fluir l'activitat comercial.

Una especialització similar es va produir a la costa però enlloc de teixir una xarxa cap a l'Espanya interior, ho feren amb Amèrica. Homes, nebots, parents que anaven a Amèrica, uns que tornaven, altres que es quedaven... No podem parlar d'emigració, sinó que el marc natural de negocis arribava fins a Amèrica i això tenia un *tempo* especial. Hom negociava amb Amèrica, però el punt de referència era el poble d'on havia sortit, on hi tenia la família. Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Lloret, Blanes i en menor mesura el Maresme i també Vilanova i Sitges estaven dedicats a aquesta activitat.⁵⁷

Oportunitats econòmiques i nous grups socials

La historiografia dels darrers anys ha posat molt èmfasi en el pes del règim feudal a la Catalunya moderna i fins i tot s'ha calculat la taxa de sostracció feudal.⁵⁸ Es discutible l'interès en distingir entre renda feudal i

55. Jaume TORRAS ELIAS, "La penetració comercial catalana a l'Espanya interior en el segle XVIII. Una proposta d'explicació", a DD.AA., *Els catalans a Espanya (1760-1914)*, Afers, Barcelona, 1996.

56. ZAMORA, *Diario*.

57. Cesar YAÑEZ, *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica, en el segle XIX*, Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Sant Feliu de Guíxols, 1992.

58. Segons alguns autors, la taxa de sostracció feudal se situaria entre el 8 i 14% al Pla d'Urgell i entre el 14 i 20% a les terres de Lleida Enric VICEDO RIUS, "Las condiciones

renda de la terra perquè en realitat estem parlant que com s'havia organitzat la societat –fragmentant la gestió política i generant rendes per finançar les institucions– i això tenia un cost que es pagava de forma diversa (drets per administrar la justícia, delmes, primícies, drets parroquials, peatges...) i com s'accedia a la terra (algú era propietari i feia pagar l'accés als que no ho eren). El resultat era que part de la producció pagesa era capturada per altres agents socials, però, en línies generals la pluriactivitat (agrícola o no) donava molt marge per assegurar la reproducció social de les famílies.

Evidentment una part dels pagaments que es feien en el món rural no anaven per prestar serveis, sinó a l'enriquiment personal d'algunes famílies i aquest era el greuge més gran que acabarà resolent els canvis en la revolució liberal quan alguns d'aquests serveis seran prestats per l'Estat a canvi de pagar impostos. El que ens interessa, però, és assenyalar que aquesta forma de generar rendes oferia possibilitats també als individus de la mateixa comunitat pagesa. El cobrament de delmes, però també de censos de domini directe, foren arrendats pels senyors laics i eclesiàstics al millor postor, obrint així una part del benefici d'aquestes rendes a pagesos negociants, comerciants o artesans. Els arrendataris augmentaven l'eficiència en la recaptació –coneixien molt millor l'entorn local– i es lucraven negociant en el mercat els productes agrícoles, contribuint així a la creació d'una classe mitjana dins les pròpies viles i ciutats.⁵⁹

No només això; l'administració de senyorijs i de dominis directes demanava la col·laboració de gent de les pròpies comunitats. El batlle era el representant jurisdiccional del senyor a la comunitat, però el batlle era triat entre les persones acomodades de la mateixa comunitat. El càrrec donava poder, però també capacitat econòmica. No parlem de procura-

de reproducción de la unidad familiar campesina en la Catalunya Nueva: las terres de Lleida", *Noticiario de Historia Agraria*, 5, III (1993), p. 43-66 i Gaspar FELIU, *El funcionament del règim senyorial a l'Edat Moderna: l'exemple del Pla d'Urgell*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1990. La diversitat era molt gran i variava d'un lloc a un altre degut a l'especificitat del règim senyorial tal com hem descrit. D'altra banda caldria destriar clarament entre drets que procedien de la jurisdicció i drets que procedien del control de la terra.

59. Gaspar FELIU, "El negocio de los arrendamientos de rentas señoriales: examen de un libro de cuentas", *Revista de Historia Económica*, Vol. III, 1 (1985), p. 31-54.

dors i gestors dels interessos senyorials que es podien lucrar en la gestió dels interessos senyorials. Cal afirmar, doncs, que el pretès règim senyorial generava també oportunitats a individus que participaven en la seva gestió.

El sistema públic municipal generava també oportunitats a individus aliens al propi sistema. L'administració municipal es finançava fonamentalment a partir de l'arrendament de determinats monopolis (forn de pa, carnisseries, pou de glaç, mesures de l'oli, mesures del vi...) i l'arrendament de drets sobre el comerç (quatre sous per carga de verema, sis diners per lliure, peatges...), tant en els pobles grans com els petits. D'aquesta manera, eren molts els artesans, pagesos i comerciants que participaven en les subhastes públiques i gestionaven aquests serveis, convertint la seva gestió en un ingrés més.

Tenir un ofici i fer de pagès

A la Catalunya Vella el control de la totalitat de la terra per part dels masos després de la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486 deixava molt poc marge per accedir-hi. Tots els indicis que tenim de la segona meitat del segle XVI apunten que el creixement dels pobles i les ciutats es va fer per la via del desenvolupament dels oficis. Un cabaler que s'instal·lava a un poble, podia aconseguir un pati per a una casa, potser un hort i alguna parcel·la, però no era suficient per garantir la subsistència. En canvi, combinat amb l'ofici de paraire, teixidor, ferrer, sabater o similar sí que era possible.

Xavier Torres ha pogut notar com a Torelló, els nous habitants eren paraires-pagesos, d'altra banda els més dinàmics dins del municipi.⁶⁰ Una evolució similar podríem trobar a Artés, Sallent o Navarres al Bages. I mirat més a l'engròs, a Manresa, Igualada, Vic...⁶¹ Algunes evidències de l'èxit d'aquesta fórmula: en els Viatges de Francisco Zamora de finals del segle XVIII surten diverses descripcions de pobles formats per menestrals que també són pagesos, el que ens indica que estem parlant d'un

60. TORRES, *La Vall de Torelló*.

61. GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo*.

model ben precís.⁶² En altres llocs, és precisament el fet que la terra sigui dolenta o que estigui totalment controlada pels masos el que aboca als vilatants a les activitats protoindustrials. Una alta evidència és la ruptura política entre els pobles de paraires i teixidors i els masos de les rodalies, generant pobles independents com passa sobretot a la Plana de Vic. És un exemple de la seva fortalesa social, política i, sobretot, econòmica.

A partir del segle XVI moltes viles i pobles de la Catalunya Vella es construeixen sobre aquesta base de les activitats no agrícoles, però el model va més enllà i això és el que el fa especialment dinàmic. El paraire no es limita a cardar llana i a fer-la teixir pel seu entorn local; ben aviat va a vendre els teixits a un altre poble o a una ciutat o s'associa amb un traginer que deixa les peces en algun lloc i després en recull el resultat de la venda. Quan el negoci arrenca, no es limita a vendre les seves peces; compra llana i la ven als seus veïns que encara es limiten a cardar per altres; o compra vi o qualsevol altre producte d'un altre poble també especialitzat i els ven en el seu. Engrega una dinàmica modesta que es resumeix en la idea de multiplicar els cabals i els cabals no es multipliquen amb la terra que té un rendiment limitat, sinó dedicant-se a altres activitats i al comerç.

Aquest procés és el que ha descrit Albert Garcia Espuche en el seu magnífic llibre i que va tenir lloc a finals del segle XVI quan a totes les ciutats –i pobles, si es llegeix amb atenció– hi apareix aquesta figura. Si seguim amb atenció el procés, podem dir que aquell artesà-pagès (sigui paraire, blanquer, corder o sabater) manté sempre la base productiva –i aquest és un element clau– però fa més de negociant que d'artesà; compra i ven de tot, especula amb grans si fa falta i presta diners als petits pagesos que ho necessiten. A tots els pobles i ciutats hi ha el mercader/negociant/comerçant que ha desenvolupat aquest procés.

Podem anar més lluny. Quan el paraire/negociant/comerçant vol fer el salt qualitatiu cap a viure de renda –el pas següent– el primer que farà serà in-

62. Zamora escrivia de Calaf: "siendo así que no hay labradores de oficio sino que lo son los menestrales"; d'Arbúcies " todos estos menestrales cultivan tambien algun pedazo de tierra"; de Sant Feliu de Torelló: "Todos los trabajadores cultivan tierras, de modo que estuve en taller en que los trabajadores estaban componiendo mijos"; a Manresa "Els menestrals tenen el seu camp per verdura".

vertir poc a poc el seu capital circulant en terres i després els seus hereus estudiaran per advocat, metge o apotecari, pas previ a intentar fer el salt cap a la petita noblesa i potser la seva emigració cap a Barcelona. L'ascens social és evident. Hem col·locat unes famílies a la classe mitjana del país, però l'interessant del procés és que mentre aquestes famílies acaben el procés, moltes d'altres comencen de nou i així successivament des del segle XVI. És per això que la petita noblesa de Solsona s'havia dedicat abans a fer ganivets, la de Sabadell a cardar llana i la de Manresa, a curtir pells.⁶³

L'aprofitament i creació d'oportunitats

Jaume Torras ha explicat els mecanismes que van estimular la producció catalana: demanda d'aiguardents del nord d'Europa que va estimular la demanda de vins; plantació de vinyes; ingressos per als pagesos; demanda de teixits...⁶⁴ Estem segurs dels mecanismes de retroalimentació de l'activitat econòmica que expliquen la roda de creixement espectacular de Catalunya des de finals del segle XVII.

Però no és això el que ens preocupa. A finals del segle XVI aquesta dinàmica ja havia començat i el que descriu Garcia Espuche no està gens lluny del formigueig general que observa Vilar al segle XVIII. En algun moment es va generar una actitud mental que disposava a la creació i aprofitament d'oportunitats que deuria afectar àmplies capes de la població. Zamora, quan visita Sant Feliu de Codines, observa una població pagesa que inverteix treball en els vessants de les muntanyes, que treballa la llana, les dones que filen, que recullen pinyes i trenquen els pi-

63. Llorenç FERRER ALÓS, "Notas sobre reemplazo social en Cataluña. De artesanos a rentistas y vuelta a empezar (siglos XVII-XIX)", a Francisco CHACON, Xavier ROIGE et Esteban RODRÍGUEZ eds., *Familias y poderes. Actas del VII Congreso Internacional de la ADEH*, Universidad de Granada, Granada, 2006, p. 323-346 i Llorenç FERRER ALÓS, "Familia e industrialización en Catalunya. El caso de la familia Pons y Enrich", *Historia social*, 53 (2005), p. 3-29.

64. Jaume TORRAS ELIAS, "L'economia catalana abans del 1800. Un esquema", a D.D.A.A., *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. s. XIX. La formació d'una societat industrial*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, p. 13-38.

nyons... Sense aquesta actitud mental cap a la producció de béns i serveis no es poden explicar les especialitzacions agrícoles més diverses que abans hem assenyalat (no sols de blat, vi i oli, sinó de cànem, de fruita, de gualda, de maduixes...), les produccions de recursos naturals (aiguardent, carbó, pega, guix, calç, teules, gel, bolets, fusta, llenya...) i les produccions artesanals que eren de fet autèntiques produccions massives (llana, pell, suro, sabates, claus, paper...) i moltes d'altres a què no prestem atenció i que eren fonamentals per a les economies d'algunes comunitats. Tal vegada podem parlar d'una Catalunya costanera i una Catalunya de muntanya, amb nivells de creixement i desenvolupament diferents, però el que és cert és que a tot arreu hi havia oportunitats i xarxes de pagesos o artesans locals que les aprofitaven i les creaven; per tant, una xarxa de classe mitjana a tot arreu que després serà fonamental per al procés d'industrialització.

La pluriactivitat

Podem fixar l'atenció a la detracció feudal —o als pagaments que requeien sobre la terra— però amb tot el que hem comentat, no hi ha cap dubte que fins i tot els individus que no podien esdevenir artesans-comerciants tenien a l'abast una oferta de treball considerable, ja que totes les activitats eren estacionals i intensives en mà d'obra. I no ens referim només als jornals que podien resultar de l'estacionalitat agrícola dels conreus més importants (segar i verema) i de les demandes puntuals per fer gel, fer anar els forns de calç, carbonejar, fer llenya, collir pinyes i totes les activitats que es derivessin de les demandes de recursos naturals, sinó també de les demandes de treball per filar, fer puntes, fer mitges i tot el que tenia relació amb les produccions artesanals que estaven clarament orientades al mercat.

D'aquí es deriva una altra pregunta important: quina part en l'ingrés de la unitat familiar pagesa hi tenien els jornals derivats de la pluriactivitat? Vist l'enorme volum —no quantificat això és cert— d'aquestes activitats, no era en alguns indrets una alternativa als pagaments que s'havien de fer per a la renda de la terra i per a la renda feudal? Els individus se solen qualificar de pagès en les seves declaracions d'ofici, però fins a quin punt eren només pagesos?

El pagès negociant de la Catalunya Nova

Aquest model és només vàlid per a la Catalunya Vella? A la Catalunya Nova l'accés més generalitzat i igualitari a la terra —com es demostra en el cas de la Segarra o en les llicències de cultiu de les terres de Lleida— sembla concentrar més la població en la producció agrícola. Si cartografiem les activitats artesanals que abans hem esmentat, potser excepte els molins paperers a la Riba i la importància de Reus en la indústria de la seda, poques activitats protoindustrials es concentren en aquesta zona.

El dinamisme aquí se situa en el camp de la producció, transformació i elaboració de productes agrícoles i, per tant, sorgeixen dins de les comunitats individus que es dediquen a negociar i comercialitzar-los. I ens referim no sols a les importants produccions cerealícoles del Pla de Lleida, sinó a la producció d'oli a diverses comarques, a les especialitzacions en la producció d'aiguardent, d'avellanes, ametlles i garrofes de les comarques tarragonines, producció de barrilla i sal al Delta de l'Ebre, fruita a molts pobles del Segrià, fusta al Pirineu, etc.

Aquestes activitats no van portar a la industrialització clàssica excepte potser en el cas de Reus, perquè en realitat, en aquesta part de Catalunya el creixement econòmic venia precisament de l'especialització i elaboració de productes agraris. La classe mitjana es formava aquí a partir de la producció agrícola i era fonamental per entendre el procés econòmic, social i polític del segle XIX.

Conclusió: una Catalunya diversa amb moltes oportunitats

La creació del mapa jurisdiccional —amb totes les complexitats que va generar el procés històric—, el mapa parroquial i el mapa de les estructures agràries ha posat sobre la taula la diversitat enorme que hi havia a la Catalunya moderna en el món rural i urbà. Aquesta diversitat feia també que l'apropiació i circulació del producte pagès prengué moltes formes: a la Catalunya Vella els que tenien el domini jurisdiccional s'havien de conformar amb el delme i censos devaluats si tenien també el domini directe. Els pagesos de mas a través de les masoveries, rabas-

ses, arrendaments i subestabliments eren els que captaven una part del producte rural; a la Catalunya Nova els senyors també rebien els delmes i havien retingut el control sobre monopolis de molins i altres banalitats, així com amb la crisi alguns havien recuperat el domini útil que aprofitaven per establir a parts de fruits. Les comunitats pageses eren més fortes però a vegades es van haver d'endeutar i el pagament dels deutes eren una manera també de drenar recursos col·lectius. L'endeutament particular era la via de captar recursos a pagesos modestos que tenien parcel·les en propietat o en emfiteusi.

A aquesta piràmide derivada de les diversitats assenyalades li hem volgut contraposar la diversitat productiva. Expressament, potser sense la precisió que caldria, hem volgut aportar notícies d'especialitzacions agrícoles que van més enllà del blat, vi i oli de què es parla habitualment. A tot Catalunya hi ha notícies de produccions específiques d'un poble o una comarca (fruita diversa, cànem, fusta, recollida de pinyes i escorça, etc.). Després també d'especialitzacions ramaderes (des de la cria de garrins per vendre, a la cria i cria de bestiar de tir, passant per la transhumància) i finalment produccions més protoindustrials i aquí hem fet un llistat no exhaustiu de zones del país dedicades a produccions específiques (teixits de llana, mitges, barretines, puntes, paper, aiguardent, pells, taps de suro, teixits i menuderies de seda...). De les notícies que hem aportat se'n deriva que no hi ha cap zona del país de la qual no en tinguem notícies d'aquestes especialitzacions.

És cert que analitzant aquestes geografies es pot afirmar que les activitats protoindustrials que es van desenvolupar són més pròpies de la Catalunya Vella (i ho hem relacionat amb la forma específica de formar-se els pobles i del control de la terra que exercien els masos), mentre que a la Catalunya Nova hi ha més tendència a especialitzar-se en la producció i transformació de productes agraris, produint, això si, per al mateix mercat i en circuits comercials que es complementaven.

En aquesta societat el feudalisme no podia fer gaire mal, ja que una part important de la població que no podem quantificar participava d'aquestes produccions fossin agrícoles o protoindustrials. Una d'aquestes –la producció de puntes– ocupava 5.500 dones com a mínim al Maresme i això havia de passar igual amb moltes altres produccions que tenien un clar valor afegit en els diferents mercats. D'aquestes produccions no solament se'n aprofitaven les dones i els petits pagesos, sinó que perme-

tia l'aparició de gent que vivia de produir i també de negociar. Ens referim als pagesos negociants i a la gent d'ofici que tenia el seu taller però també anava a vendre i a comercialitzar els seus productes.

Tot i que caldria quantificar què significaven aquestes produccions de tota mena, la quantitat de jornals que generaven i la renda que es distribuïa entre la població, la gran quantitat d'exemples i el fet que solien ésser feines totes elles intensives en mà d'obra, ens porta a pensar que podria compensar sobradament la taxa de sostracció feudal que pesava sobretot a les famílies pageses. D'altra banda hem demostrat com part d'aquesta renda feudal retornava als circuits de negoci gràcies als arrendaments. Tots aquests mecanismes permetien una acumulació de recursos en algunes mans (pagesos de mas, pagesos/negociants, gent d'ofici, comerciants), però també un increment dels ingressos en els que en tenien menys, almenys com a tendència.

La industrialització de Catalunya es pot entendre més fàcilment des d'aquesta perspectiva. La mecanització del tèxtil és l'element més destacat i espectacular, però la dinàmica del segle XVIII havia creat una "classe mitjana" acostumada als negocis i una base de recursos humans acostumats a la pluriactivitat als que no va ser difícil aprofitar les oportunitats que ara brindava una altra forma d'organitzar la producció de béns i serveis.